

RECHTSPRAAK DOOR DE ROMEINSE KEIZER. JULIUS PAULUS' VERZAMELING VAN RECHTERLIJKE UITSPRAKEN VAN KEIZER SEPTIMIUS SEVERUS

Elsemieke Daalder

- 1 D. 49,14,47,1. Zie voor de meest recente behandeling van deze tekst E.S. Daalder, *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus. Recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus* (diss. Leiden), Den Haag: Boom juridisch 2018, p. 533-538. Zie daarnaast ook C. Sanfilippo, *Pauli decretorum libri tres*, Milaan: Giuffrè 1938, p. 55-56 en M. Rizzi, *Imperator cognoscens decrevit. Profili e contenuti dell'attività giudiziaria imperiale in età classica*, Milaan: Giuffrè 2012, p. 241-247.
- 2 Naast de *Decretorum libri tres* bevatten de Digesten nog een aantal teksten uit een andere rechtspraakverzameling van de hand van Paulus, te weten de *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex*. Tegenwoordig wordt aangenomen dat beide werken uittreksels zijn van één Pauliaans origineel en dat de jurist dus zelf slechts één verzameling van keizerlijke uitspraken van Septimius Severus heeft uitgegeven. Zie hierover nader Daalder 2018, p. 97-140. Zie specifiek over de datering van beide werken p. 112-117.
- 3 Zie over zijn leven W.J. Zwolve, *Keizers, soldaten en juristen*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2008, p. 115-137.
- 4 Naast juristen maakten ook hooggeplaatste burgers, zogeheten *amici principis*, regelmatig onderdeel uit van het rechterlijke *consilium* van de keizer. Zie voor het *consilium* van Septimius Severus bijvoorbeeld Dio *Hist.* 75(76),16,4 en 76(77),17,1.
- 5 De Digesten bevatten een codificatie van het Romeinse juristenrecht en zijn samengesteld

De Romeinse keizer was niet alleen de belangrijkste wetgever, maar ook de hoogste rechterlijke instantie in het Romeinse Rijk. Anders dan de uitspraken van de Hoge Raad, werden rechterlijke beslissingen in beginsel niet gepubliceerd. Een uitzondering vormt een verzameling van rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus (193-211 n.Chr.), die is samengesteld en uitgegeven door de Romeinse jurist Julius Paulus. Zijn bijzondere werk vormt het onderwerp van mijn proefschrift, waarvan in deze bijdrage de belangrijkste resultaten worden besproken.

E.S. Daalder
De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus. Recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Diss. UL, Den Haag: Boom Juridisch 2018, 678 p., € 90

Op 23 oktober 2018 promoveerde Elsemieke Daalder aan de Universiteit Leiden op haar proefschrift *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus*. Promotoren waren prof. mr. W.J. Zwolve en prof. mr. E. Koops.

1 De zaak van Aemilius Ptolemaeus

Aemilius Ptolemaeus, een inwoner van de Romeinse provincie Syria, had een stuk grond gepacht van de keizerlijke schatkist (de *fiscus*).¹ Om een aardige winst te genereren zonder het land zelf te hoeven bewerken, had hij het landgoed in kleinere stukken verdeeld en deze ieder afzonderlijk aan een aantal onderpachters verpacht. Op deze wijze streek hij in totaal een hogere pachtsum op dan het bedrag dat hij zelf verschuldigd was aan de *fiscus*. Toen de

ambtenaren van de keizerlijke schatkist hier lucht van kregen, spraken zij hem niet alleen aan voor het bedrag waarvoor hij zelf het stuk land van de *fiscus* had gepacht, maar ook tot uitkering van de winst die hij daarbovenop had gemaakt door de onderverpachting. Aemilius Ptolemaeus verzette zich tegen hun vordering en de zaak werd voorgelegd aan keizer Septimius Severus, die het Romeinse Rijk van 193 tot 211 n.Chr. regeerde. De keizer oordeelde dat het zowel onbillijk (*iniquus*) als onverstandig (*inutilis*) zou zijn om de eis van de *fiscus* toe te kennen. Hij was van mening dat de keizerlijke schatkist slechts rechten kon ontlenden aan het pachtcontract dat hijzelf met Aemilius Ptolemaeus had gesloten en om die reden enkel aanspraak kon maken op de tussen hen overeengekomen pachtsum. De *fiscus* kon daarentegen op geen enkele manier rechten ontlenden aan de contracten tussen Ptolemaeus en diens onderpachters, aangezien overeenkomsten – ook in het Romeinse recht – alleen tussen partijen werken. Een beslissing ten gunste van de *fiscus* zou dan ook indruisen tegen de algemene beginselen van het Romeinse contractenrecht en om die reden zonder meer onbillijk zijn. Daarnaast zou een dergelijk oordeel met zich brengen dat het pachten van een stuk grond van de *fiscus* erg onaantrekkelijk zou worden: een eventuele door onderverpachting gegenereerde winst zou dan immers zonder meer door de keizerlijke schatkist kunnen worden afgeroomd. Het siert de keizer dat

hij zich niet liet verleiden door de opportunistische kortetermijnvisie van zijn ambtenaren, maar ervoor koos om vast te houden aan de beginselen van het Romeinse privaatrecht en geen uitzonderingspositie voor zijn eigen schatkist te creëren.

2 De rechtspraakverzameling van Julius Paulus

De zaak van Aemilius Ptolemaeus is afkomstig uit een bijzonder werk van de Romeinse jurist Julius Paulus met de titel *Decretorum libri tres* ('Drie boeken keizerlijke rechterlijke uitspraken'). Het betreft een verzameling van keizerlijke rechterlijke beslissingen die op basis van hun inhoud kunnen worden toegewezen aan de regeerperiode van keizer Septimius Severus (193-211 n.Chr.).² Over de carrière van Paulus is ons bijzonder weinig bekend. Hij werd waarschijnlijk omstreeks 160 n.Chr. geboren en was als jurist en auteur werkzaam van het bewind van Commodus (180-192 n.Chr.) tot dat van Alexander Severus (222-235 n.Chr.).³ Zeker is wel dat hij onderdeel uitmaakte van de adviesraad (*consilium*), die Severus bijstond wanneer hij recht sprak.⁴ Paulus' rechtspraakverzameling is zonder twijfel de vrucht van zijn werkzaamheden als juridisch adviseur van de keizer. In totaal zijn er 37 zaken uit zijn werk overgeleverd in de Digesten, het belangrijkste en meest omvangrijke onderdeel van het *Corpus Iuris Civilis*, de 6e-eeuwse codificatie van het Romeinse recht van keizer Justinianus (527-565 n.Chr.).⁵ Ze hebben betrekking op een grote verscheidenheid aan onderwerpen: sommige geschillen gaan over zeer persoonlijke juridische onderwerpen, zoals de interpretatie van testamenten en de benoeming van voogden voor minderjarigen, terwijl andere zaken betrekking hebben op handelstransacties, de uitwinning van zekerheidsrechten en contracten met de *fiscus*. Paulus' beschrijvingen zijn vaak zeer gedetailleerd: de jurist vermeldt niet alleen het aan de keizer voorgelegde feitencomplex en de hierop volgende uitspraak, maar doet menigmaal ook verslag van de procesgang, de namen van de betrokken partijen, de door hen aangevoerde standpunten en, in het geval van appelzaken, de uitspraak van de rechter in eerste aanleg. Sommige teksten bevatten daarnaast ook een beschrijving van de beraadslagingen van de keizer met zijn juridische adviseurs. Aangezien het debat tussen de keizer en zijn *consilium* in beginsel achter gesloten deuren plaatsvond, bieden de verslagen van Paulus ons een ongekende inkijk in de besluitvorming aan de top van de Romeinse bureaucratie.

Het werk van Julius Paulus is uniek. Geen enkele andere Romeinse jurist heeft ooit eenzelfde soort collectie van rechterlijke uitspraken van een of verschillende keizers uitgegeven

Het werk van Paulus is uniek. Het verzamelen en publiceren van (keizerlijke) rechterlijke beslissingen maakte geen onderdeel uit van het Romeinse juridisch-literaire genre en geen enkele andere

Romeinse jurist heeft ooit eenzelfde soort collectie van rechterlijke uitspraken van een of verschillende keizers uitgegeven.⁶ Dit doet uiteraard de vraag rijzen waarom Paulus wél een dergelijke verzameling van uitspraken van Septimius Severus heeft gepubliceerd. Om die vraag te kunnen beantwoorden moet eerst enige aandacht worden besteed aan de rechtspraak door de Romeinse keizer in het algemeen.

3 Rechtspraak door de Romeinse keizer

De Romeinen beschouwden rechtspraak als een van de belangrijkste taken van de keizer.⁷ Het was een van de zeldzame momenten dat de keizer in direct contact kwam met gewone burgers en zich kon presenteren als hun welwillende en rechtvaardige vorst, die bereid was tijd vrij te maken om te luisteren naar hun – vaak alledaagse – problemen.⁸ Tegelijkertijd vormde de rechtspraak ook een middel voor de keizer om zijn macht te communiceren en uiting te geven aan zijn positie als belangrijkste bron van recht én rechtvaardigheid in het Romeinse Rijk.⁹ Zijn jurisdictie was dan ook alomvattend: hij kon zowel civiele als strafrechtelijke geschillen horen en behandelde niet alleen zaken in appel, maar soms ook in eerste aanleg.¹⁰ Wanneer een rechtzoekende zijn zaak aan de keizer wilde voorleggen, kon hij een verzoekschrift hiertoe bij de keizerlijke kanselarij indienen. Dit verzoek werd vervolgens in behandeling genomen door het zogeheten departement *a cognitionibus*, dat de keizer ondersteunde bij de uitvoering van diens taken als rechter en in feite functioneerde als de griffie van een moderne rechtbank.¹¹ Aangezien Severus en zijn hof zonder twijfel werden overspoeld door een constante stroom van dergelijke verzoekschriften, is het aannemelijk dat er een zekere selectie aan de poort plaatsvond en niet alle aangebrachte zaken ook daadwerkelijk door de keizer zelf werden gehoord.¹² Van Septimius Severus is bekend dat hij de zaken die voor een keizerlijke behandeling werden geselecteerd, behandelde in twee speciaal hiervoor ingerichte rechtzalen in het keizerlijke paleis op de Palatijn in Rome.¹³ Deze hoorzitting vertoonde grote overeenkomsten met een modern proces. Wanneer partijen de rechtszaal binnentraden, troffen zij daar de keizer aan, omringd door de leden van zijn adviesraad.¹⁴ Daarnaast was waarschijnlijk ook een publiek van hovelingen en andere geïnteresseerden aanwezig.¹⁵ In de regel lieten partijen zich bijstaan door een advocaat, die hun zaak voor de keizer bepleitte.¹⁶ Tijdens de procedure konden zij daarnaast bewijsmiddelen ter ondersteuning van hun vordering aandragen, zoals persoonlijke en juridische documenten en getuigenverklaringen.¹⁷ Uit een van de verslagen van Paulus blijkt dat de keizer niet enkel luisterde naar de betogen van partijen, maar hen soms ook zelf aan de tand voelde over hun opvattingen over de feiten en het recht.¹⁸ Wanneer beide partijen voldoende in de gelegenheid waren gesteld om hun opvattingen over het geschil toe te lichten, trok de keizer zich samen met zijn *consilium* terug om te beraadslagen over de zaak. Paulus beschrijft in zijn rechtspraakverzameling levendig hoe het debat tussen de keizer en diens adviseurs eraan toeging. De keizer stelde de juristen in de gelegenheid om hun opvatting over de zaak te delen,

uit teksten die zijn ontleend aan de geschriften van overwegend 2e- en 3e-eeuwse Romeinse juristen. Een van die geschriften waren de *Decretorum libri tres* van Paulus. Zie over de totstandkoming en inhoud van de gehele codificatie van Justinianus W.J. Zwolve, *Beknopte geschiedenis van het Romeinse recht*, Den Haag: Boom Juridische uitgeverij 2004, nr. 59 e.v.

- 6 F. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger 1961, p. 180-181.
- 7 Zie bijvoorbeeld F. Millar, *The emperor in the Roman world*, Londen: Duckworth 1992, p. 528 en K. Tuori, *The emperor of law. The emergence of Roman imperial adjudication*, Oxford: Oxford University Press 2016, p. 159.
- 8 Millar 1992, p. 229 en Tuori 2016, p. 246.
- 9 Tuori 2016, p. 291. Voorts B. Stolte, 'Jurisdiction and the representation of power, or, the emperor on circuit', in: L. de Blois (red.), *The representation and reception of power (IMEM 3)*, Amsterdam: Gieben 2003, p. 263.
- 10 De grondslag en de ontwikkeling van de keizerlijke jurisdictie zijn een omstrede onderwerp. Zie voor een overzicht van het moderne debat M. Peachin, 'Augustus' emergent judicial powers, the "crimen maiestatis", and the second Cyrene edict', in: J.-L. Ferrary & J. Scheid (red.), *Il princeps romano: autocrate o magistrato? Fattori giuridici e fattori sociali del potere imperiale da Augusto a Commodo*, Pavia: IUSS Press 2015, p. 500-507.
- 11 De taken van de *a cognitionibus* worden omschreven door de Griekse sofist Philostratus in de *Vitae Sophistarum* 2,30 en 32.
- 12 Vgl. M. Kaser & K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*, München: C.H. Beck 1996, p. 447. Zaken werden regelmatig terugverwezen naar lagere rechters (vgl. D. 49,1,21 pr.-1) of gedelegeerd aan een door de keizer benoemde rechter (een *iudex datus*, vgl. D. 49,2,1,4).
- 13 Dio *Hist.* 76(77),11,1.
- 14 Dio *Hist.* 74(75),9,2.
- 15 Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig: Hirzel 1887-1888, deel II.2, p. 965 noot 4. Dit was zeker het geval in de eerste eeuw n.Chr., aangezien keizerlijke gerechtelijke procedures in die periode nog plaatsvonden op openbare plaatsen, zoals het Forum Romanum. Zie hierover R. Färber, *Römische Gerichtsorte. Räumliche Dynamiken von Jurisdiktion im Imperium Romanum*, München: C.H. Beck 2014, p. 67-122.
- 16 Vgl. D. 28,4,3 en SEG 17,759, een inscriptie waarin een procedure bij keizer Caracalla (211-217 n.Chr.) als rechter in Antiochië wordt beschreven.

17 Zie voor de introductie van documenten bijvoorbeeld D. 46,1,68,1 (akte van borgtocht) en D. 36,1,76(74),1 (keizerconstitutie). Getuigenverklaringen konden zowel in schriftelijke vorm worden overgelegd als ook ter terechtzitting worden afgenomen, vgl. D. 22,5,3,3.

18 D. 32,72: '[...] de keizer legde de partij van de legataris het vuur aan de schenen. Hij zei: 'Stel nu eens het hypothetische geval voor dat er 100 goudstukken in voorraad waren, die plachten te worden opgenomen voor gebruik. Zou u dan zeggen dat alles, wat in de geldkist achter is gelaten, verschuldigd is?'

19 D. 29,2,97 en D. 49,14,50.

20 Zie bijvoorbeeld D. 1,3,31 en D. 32,23. Zie daarnaast ook Dio *Hist.* 53,18,1, waarin de geschiedschrijver vermeldt dat de keizers 'boven de wet staan, zoals de Latijnse uitdrukking luidt. Dat betekent dat zij vrij zijn van elke wettelijke dwang en door geen enkele geschreven verordening worden gebonden.'

21 Vgl. C. 1,14,1 (Constantijn de Grote, 316 n.Chr.).

22 D. 1,4,1 pr.-1: 'Pr. Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat. 1. Quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit, legem esse constat. Haec sunt quas vulgo constitutiones appellamus.' Vgl. Gai. 1,5.

23 Fronto, *ad. M. Caes.* 1,6,2-3: 'In iis rebus et causis, quae a privatis iudicibus iudicantur, nullum inest periculum, quia sententiae eorum intra caesarum demum terminos valent; tuis autem decretis, imperator, exempla publice valitura in perpetuum sanciantur. [...] tu, ubi quid in singulos decernis, ibi universa exemplo adstringis.'

24 Zie bijvoorbeeld Rizzi 2012,

p. 133. Voorts M. Peachin, 'The case of the heiress Camilia Pia', *Harvard Studies in Classical Philology* 1994, p. 333 e.v.

25 Zie voor een typologie van de uitspraken in het werk van Paulus: Daalder 2018, p. 152-157 en 177-180.

26 D. 28,5,93(92). Over deze zaak: Sanfilippo 1938, p. 67-71, Rizzi 2012, p. 349-356 en Daalder 2018, p. 327-337.

27 Deze opmerking van Paulus wordt ondersteund door de *Historia Augusta*, waarin wordt beschreven dat haar vader Pactumeius Magnus 'cum suis' ('met de zijnen') werd vermoord op bevel van Commodus (SHA *Comm.* 7,6).

waarbij Paulus vermeldt dat hijzelf meer dan eens van mening verschilde met een andere beroemde Romeinse jurist die ook onderdeel uitmaakte van de adviesraad van Severus, te weten Papinianus.¹⁹ De uiteindelijke beslissing lag bij de keizer: hij kon de opvatting van (een van) zijn juristen volgen of het geschil naar eigen inzicht beslissen. Hierbij was de keizer in beginsel niet gebonden aan enige wettelijke bepaling, aangezien hij aan het einde van de tweede eeuw de top van het Romeinse rechtstelsel vormde en als zodanig boven de wet stond: *princeps legibus solutus est*.²⁰ Het was aan hem voorbehouden om over de billijkheid van de wet te oordelen en deze buiten toepassing te laten, wanneer hij dit noodzakelijk achtte.²¹

Het zal de moderne jurist direct opvallen dat Ulpianus vermeldt dat ook aan de rechterlijke uitspraken van de keizer (*decreta*) kracht van wet werd verbonden

4 De publicatie van de rechtspraakverzameling van Paulus

De positie van de keizer als belangrijkste juridische autoriteit binnen het Romeinse staatsbestel bracht mee dat hij tegen het einde van de tweede eeuw ook werd beschouwd als de belangrijkste Romeinse wetgever. Zo schrijft Ulpianus, een andere jurist uit de Severische periode, het volgende over de regelgevende bevoegdheden van de keizer:

'Pr. Wat de keizer behaagt, heeft kracht van wet. Het volk heeft immers middels de keizerwet, die met betrekking tot zijn bewind wordt uitgevaardigd, aan hem en op hem zijn gehele macht en gezag overgedragen. 1. Wat de keizer dus door middel van een brief [een *epistula*] of een onderschrift [een *scriptio*] heeft vastgesteld, of in een gerechtelijke procedure als uitspraak heeft gedaan [een *decretum*] of als tussenvonnissen heeft gegeven [een *interlocutio de plano*] of middels een edict [een *edictum*] heeft voorgeschreven, heeft kracht van wet. Dit zijn wat wij 'keizerconstituties' plegen te noemen.'²²

Het zal de moderne jurist direct opvallen dat Ulpianus vermeldt dat ook aan de rechterlijke uitspraken van de keizer (*decreta*) kracht van wet werd verbonden. De gedachte dat de beslissingen van de keizer in een individueel geschil algemene gelding hadden voor alle inwoners van het rijk komen we ook tegen in een tekst van de redenaar Fronto (tweede eeuw n.Chr.). Hij merkt het volgende op over de *decreta* van de keizer:

'In die zaken en gevallen, waarin door normale rechters wordt geoordeeld, bestaat er geen enkel gevaar, omdat hun uitspraken slechts binnen de grenzen van die zaken van kracht zijn. De precedentes die u in uw decreten scheidt, o keizer, hebben echter publieke gelding tot in de eeuwigheid. (...) U, wanneer u uitspraak doet in individuele zaken, bindt iedereen met dit precedent.'²³

De meeste auteurs nemen om deze reden aan dat Paulus met de publicatie van zijn rechtspraakverzameling beoogde om belangrijke of bijzondere rechterlijke uitspraken van Septimius Severus kenbaar te maken voor de rechtspraktijk en zo hun toepassing in andere geschillen mogelijk te maken.²⁴ Op

basis van de uitspraak in het zojuist beschreven geval van Aemilius Ptolemaeus lijkt een dergelijke verklaring best aannemelijk: op grond van de beslissing van de keizer in die zaak kon immers meer in het algemeen worden vastgesteld dat het verbintenrechtelijke beginsel dat overeenkomsten alleen tussen partijen werken ook van toepassing was op contractuele relaties waarbij de keizerlijke *fiscus* betrokken was. Met andere woorden, een dergelijke uitspraak leende zich inderdaad voor toepassing in andere gevallen (mits men bereid was om haar enigszins te abstraheren). Een nadere bestudering van de door Paulus in zijn rechtspraakverzameling opgenomen zaken wijst echter uit dat slechts de helft van de uitspraken zich op soortgelijke wijze leent voor toepassing in andere geschillen.²⁵ De andere helft van de beslissingen is dusdanig op de specifieke omstandigheden van het geval toegesneden dat hun relevantie voor de beslechting van andere geschillen slechts zeer beperkt kan zijn geweest. Een voorbeeld: een dame van senatoriale afkomst met de naam Pactumeia Magna was door haar vrijgelaten slaaf Pactumeius Androstheneas als zijn enige erfgename benoemd.²⁶ Op enig moment deed in Rome het gerucht de ronde dat Pactumeia samen met haar familieleden was vermoord door Severus' voorganger Commodus.²⁷ Om deze reden maakte Androstheneas een nieuw testament en benoemde hierin de senator Lucius Novius Rufus tot zijn enige erfgenaam, waarbij hij vermeldde dat hij Rufus alleen had benoemd omdat de persoon die hij eigenlijk als erfgename had gewild niet langer in leven was.²⁸ Niet lang hierna kwam Androstheneas te overlijden en liet zijn gehele vermogen op basis van het tweede testament aan Rufus na. De laatste werd enige tijd later op bevel van Severus ter dood gebracht vanwege zijn steun aan Severus' concurrent Clodius Albinus in de beslissende slag om het keizerschap, die plaatsvond bij Lugdunum (het huidige Lyon) in 197 n.Chr. De *fiscus* legde beslag op het vermogen van Rufus. Niet lang hierna bleek Pactumeia Magna nog in leven te zijn en zij vorderde van de *fiscus* afgifte van de nalatenschap van Androstheneas. Deze eis had geen enkele grondslag in het recht, aangezien het opstellen van een tweede (nieuwere) testament in het Romeinse recht als automatisch gevolg had dat een eerder testament zijn geldigheid verloor.²⁹ De beweegreden (*causa*) die Androstheneas in het tweede testament had vermeld, deed hier niet aan af (*falsa causa non nocet*), zoals ook werd benadrukt door Paulus tijdens het debat in het *consilium*.³⁰ Toch besliste de keizer uiteindelijk in haar voordeel en beval de *fiscus* de nalatenschap aan haar af te geven als ware zij in het tweede testament tot erfgenaam benoemd.

Severus' beslissing in de zaak van Pactumeia Magna is een voorbeeld van een 'billijkheidsbeslissing': een beslissing waarin de keizer het bestaande *ius civile* buiten werking liet, omdat een strikte toepassing van het recht naar zijn mening in dit specifieke geval zou leiden tot een onwettelijke of onrechtvaardige uitkomst. Een dergelijke beslissing was naar zijn aard sterk toegesneden op de feiten, de omstandigheden van het geval en de betrokken personen. De kans was uiterst klein dat zich opnieuw een zaak zou voordoen waar deze uitspraak zonder meer op kon worden toegepast. Sterker nog, het is waarschijnlijk dat de keizer met

deze beslissing helemaal niet beoogde om een precedent te scheppen, maar slechts in dit ene geval de eiseres tegemoet wenste te komen. Het *decretum* moet daarom worden aangemerkt als een zogeheten *personalis constitutio*, waaraan volgens Ulpianus geen precedentwerking moest worden toegekend:

'Het is duidelijk dat van deze [keizerlijke beslissingen] sommige gericht zijn op het individuele geval en niet als precedent worden gebruikt: want de dingen die de *princeps* iemand op basis van verdiensten toekent of als hij een of andere straf oplegt of als hij iemand te hulp komt zonder eerder precedent, dit alles overstijgt niet de persoon.'³¹

5 Rechtspraak en publieke beeldvorming

De opname van dergelijke billijkheidsbeslissingen in het werk van Paulus doet vermoeden dat zijn werk een ander doel heeft dan voorheen door moderne auteurs is aangenomen. In mijn proefschrift betoog ik dat de publicatie van zijn rechtspraakverzameling niet zozeer werd ingegeven door een verlangen om de rechterlijke beslissingen van Septimius Severus kenbaar te maken voor het juridische publiek, maar nauw verbonden was met Paulus' positie aan het hof van Septimius Severus en om die reden voornamelijk een politiek doel diende. Juristen zoals Paulus, Papinianus en Ulpianus hadden een bijzondere positie binnen het Romeinse rechtsbestel. Enerzijds waren zij nog steeds werkzaam in de dagelijkse rechtspraktijk: uit hun geschriften blijkt dat zij rechtsgeleerde adviezen verstrekten, onderwijs gaven en uitvoerige commentaren op en monografieën over het Romeinse privaatrecht schreven. Anderzijds bekleedden zij ook functies binnen de keizerlijke bureaucratie en maakten zij regelmatig onderdeel uit van het keizerlijke (rechterlijke) *consilium*. Deze werkzaamheden aan het keizerlijk hof hadden hun weerslag op de thematiek en inhoud van de werken van de Severische juristen.³² De samenstelling en publicatie van de rechtspraakverzameling van Paulus moeten tegen deze achtergrond worden gezien. De uitgebreide verslagen van Paulus maakten niet alleen de rechterlijke beslissingen van Severus kenbaar voor het grotere publiek, maar gaven de lezer tegelijkertijd inzicht in de besluitvorming aan de top van de keizerlijke bureaucratie. Hierdoor gaf de jurist een zekere transparantie en openbaarheid aan het rechterlijke besluitvormingsproces dat ten tijde van Severus in beginsel achter gesloten deuren plaatsvond en behoorde tot de zogeheten 'geheimen van het keizerschap' (de *arcana imperii*). Het werk van Paulus moet dus niet zozeer worden beschouwd als een willekeurige verzameling van rechterlijke beslissingen, maar meer als een portret van keizer Septimius Severus *at work*. Het beeld dat de jurist van de keizer in zijn beschrijvingen schetst, is uiterst positief. Hij zet de keizer neer als een toegankelijke, intelligente en rechtvaardige vorst, die de zaak grondig onderzocht en luisterde naar zijn adviseurs. Zijn beslissingen maken een evenwichtige indruk. In sommige gevallen gedroeg Severus zich als een 'normale rechter' en kwam hij tot zijn beslissing door eenvoudigweg het bestaande *ius civile* toe te passen op het aan

hem voorgelegde geschil.³³ In andere zaken, wanneer de specifieke omstandigheden van het geval hierom vroegen, was hij bereid om van de regels van het bestaande recht af te wijken om tot een beslissing te komen die het meeste recht deed aan de belangen van de betrokkenen.³⁴ Dit beeld van Severus als toegewijde keizer-rechter zal de keizer ongetwijfeld hebben aangesproken, temeer omdat het volledig aansloot bij het publieke beeld dat Severus van zichzelf en zijn bewind wenste uit te dragen. Om het keizerschap te verwerven had Severus in twee bloedige burgeroorlogen moeten afrekenen met zijn rivalen voor de troon, Pescennius Niger in het oosten en Clodius Albinus in het westen.³⁵ De geschiedschrijver Cassius Dio, die ten tijde van het bewind van Severus onderdeel uitmaakte van de senaat, vermeldt dat de Romeinse elite naar aanleiding van het hardvochtige optreden van Severus in deze oorlogen ten eerste betwijfelde of hij beschikte over de kwaliteiten van een goed heerser.³⁶ Om zijn positie als keizer te versterken benadrukte Severus in zijn propaganda de continuïteit tussen zijn bewind en dat van zijn beroemde en geliefde voorganger, Marcus Aurelius (161-180 n.Chr.). Hiertoe presenteerde hij zich als de adoptiefzoon van Marcus Aurelius en betoogde hij dat hij op dezelfde wijze zou heersen als zijn vader had gedaan, te weten als een *bonus princeps* (een 'goede keizer') die de taken die het keizerschap met zich bracht op nauwgezette wijze zou vervullen.³⁷ Zoals hierboven reeds werd vermeld, was de rechtspraak een van de belangrijkste keizerlijke bezigheden en deze taak werd dan ook door goede keizers als Marcus Aurelius zeer serieus genomen.³⁸ Om deze reden paste het positieve beeld dat door Paulus in zijn rechtspraakverzameling van Severus wordt geschetst bijzonder goed in het publieke zelfbeeld dat de keizer naar buiten toe wenste uit te dragen.

Het werk van Paulus toont ons de nauwe verwevenheid van de juridische professie met de keizerlijke kanselarij en laat zien hoe het recht en de rechtspraak in sommige gevallen konden worden ingezet bij het nastreven van politieke doeleinden

6 Afsluiting

Uit het voorgaande volgt dat de rechtspraakverzameling van Paulus moet worden beschouwd als een gelegenheidsgezicht dat illustratief is voor de hybride positie die de Romeinse juristen gedurende de Severische periode innamen in het Romeinse rechtsbestel. Het werk van Paulus toont ons de nauwe verwevenheid van de juridische professie met de keizerlijke kanselarij en laat zien hoe het recht en de rechtspraak in sommige gevallen konden worden ingezet bij het nastreven van politieke doeleinden.

28 'quia heredes, quos volui habere mihi contingere non potui, Novius Rufus heres esto'.

29 Gai. 2,144 en *UE* 23,2.

30 D. 35,1,17,2 en I. 2,20,30-31.

Vgl. Paulus in D. 28,5,93(92): 'licet modus institutioni contineretur, quia falsus non solet obesse'.

31 D. 1,4,1,2: Plane ex his quaedam sunt personales nec ad exemplum trahuntur: nam quae princeps alicui ob merita indulset vel si quam poenam irrogavit vel si cui sine exemplo subvenit, personam non egreditur.

32 Schulz 1961, p. 309 e.v.

33 Een dergelijke houding werd ook van een goede keizer verwacht, zo blijkt uit D. 32,23: 'Het opeisen van legaten of fidei-commissen op grond van een onvoltooid testament door de keizer is oneerbiedig. Het is immers passend voor zo'n verheven majesteit om de wetten te eerbiedigen, aan welke hij zelf niet gebonden is.' Vgl. I. 2,17,8 en C. 6,23,3 (Alexander Severus).

34 Zie voor een uitgebreide behandeling van het beeld dat Paulus van Severus in zijn rechtspraakverzameling schetst Daalder 2018, p. 164-182.

35 Over Severus' weg naar de troon, zie A.R. Birley, *Septimius Severus. The African Emperor*, Londen/New York: Routledge 1999, p. 89-128.

36 Dio *Hist.* 75(76),7,3-4.

37 Dio *Hist.* 75(76),7,4 en SHA *Sev.* 10,6 (fictieve adoptie); Dio *Hist.* 74(75),2,1 (zelfde soort keizer). Zie ook A.E. Cooley, 'Septimius Severus: the Augustan emperor', in: S. Swain e.a. (red.), *Severan culture*, Cambridge: Cambridge University Press 2007, p. 385.

38 Zo vermeldt de *Historia Augusta* bijvoorbeeld dat Marcus Aurelius vijf dagen achtereenvolgens hoorde, terwijl zijn medekeizer Lucius Verus niets anders deed dan overvloedige banketten organiseren (SHA *Ver.* 8,9, vgl. ook Dio *Hist.* 71(72),6,1). Marcus' deugdzaamheid als rechter blijkt bijvoorbeeld ook uit een beslissing (in het nadeel van de *fiscus*) die in D. 28,4,3 is overgeleverd. Vgl. verder Daalder 2018, p. 162-164 en Tuori 2016.